

Zvijezda Hercegovine – Orijent pomiješan sa Zapadom, 1891.

Jan Třeštík rođen je 1859., a umro 1935. godine. Bio je češki književnik i etnograf. Od 1898. do 1920. predavao je u državnoj industrijskoj školi u Jaroměru. Između 1884. i 1894. radio je na Volhynia u nacionalnom jedinstvu regije Pošumava i tamo osnovao stručnu školu za izradu košara i zimsku ekonomsku školu. U periodu od 1894. do 1898. boravio je u Sarajevu, a tokom njegovog boravka nastale su knjige Hercegovské obrázky (1889), Do obala Jadrana (1897) i Na slovenskom jugu (1897). Pisao je etnografske i ekonomske studije u časopisima. Još u julu 1891. g. objavio je u časopisu za poduku i zabavu Vlast (Zemlja) opširan tekst „Na slovanském jihu – Dojmy z potulek dalmatsko-hercegovských“ (Na slavenskom jugu – Utisci s dalmatinsko-hercegovaačkih lutanja) s putovanja po našim krajevima iz kojega u cjelosti izdvojamo dio o Mostaru. Tekst je zanimljiv jer osim šturih opisa okoline donosi zanimljivu atmosferu među ljudima onog vremena.

Buna

„Bola, André!” – barem deseti put poziva u konobu, sa svojih kola tamnoputi Pero, savjesni dragoman.¹ Ovaj put, međutim, glas mu drhti u završnom tremolu, jer je ovaj zasigurno ležao na tavanu najudaljenije kućice prostrane Gubavice, prljavog sela na kraju dugog platoa, odakle se u moćnoj serpentini spušta put, dole prema Buni.

To je, međutim, uvreda za dragomana, kada vozač, po svojoj volji, čuči nad bocom vina i, gluh, iznova i iznova ga nalijeva. André je inače dobar, vedar momak. Na usnama mu je uvijek šala, a na licu iskren smijeh, a iz kola se ponekad začuje veselo pjevanje. Jedina slabost je, međutim, to što voli piti.

André je crnac. Odmah ću vam reći kako je stigao u hercegovaačke krševite krajeve. Prije desetak godina, mornari jednog od velikih transportnih brodova tršćanskog *Lloyda*, na obali Nigera u središnjoj Africi pronašli su teško pretučenog malog, polugolog dječaka. Uzeli su sirotana, odveli ga na brod i dječak se za kratko vrijeme potpuno oporavio od rana. Za kratko vrijeme upoznao se sa stranim običajima i iako crne boje kože postao, gotovo čisti Dalmatinac. Budući da nije volio more, a pokazao je i očit otpor da postane mornar, povezivao se sa prevoznicima, izvozeći iz Metkovića u Mostar, razne potrepštine za erar i veletrgovce, čiji je promet zbog rastuće posade vidljivo rastao.

Dragoman je psovao i na kraju ostavio kola da bi lično otišao po Andréa. Međutim, nije prošao ni pola puta kad se on pojavio na uskim vratima seoske gostionice. Svijetli fes skliznuo je niz njegove crne uvojke na zatiljak i s prijateljskim osmijehom prišao je ljutitom Peri, pružajući mu piće iz pune boce. S tim je sklonio prijeteće oblake s dragomanovog čela. Zatim se okrenuo na peti, hitro sjeo u prednja

¹ Dragoman – riječ uzeta iz francuskog jezika, označava odgovornog vodiča za prijevoz na Istoku, koji plaća plaće, carine i druge uobičajene troškove prevoza

kola, glasno puknuo bičem i glasnim hista, hi! – pokrenuo zapregu naprijed. Iza njega su zazveckala brojna druga kola.

Odmah iza Gubavice, lijevo od ceste, neposredno uz strmu padinu, ide stara cesta, još iz vremena turske vladavine, takozvana kaldrma. Riječ je o jadroj cesti, širokoj oko 1,5 metara, koja sa svojim rastrganim, zapuštenim stanjem, daje najjasnije dokaze nebrige, bivše turske vlasti, za trgovinu i komunikacije. Sretan je onaj koji je hodao po ovako šiljatoj cesti, a sačuvao udove, jer se za nju niko nije brinuo od izgradnje staze, koja je, kako se samo po sebi razumije, bila prisilna rajinska rabota. Kiša je s vremenom isprala klisuru, kamenje prvotne staze je ispalo, nakupilo se u šljunku i nakon nekoliko godina cesta je izgledala tako tužno. U međuvremenu se počelo smračavati, pa se vijugava, zmijolika nova cesta od Gubavice do Hodbine zabijelila poput izvijene zmije na tamnom tlu strme padine. S desne strane, kroz otvoreni klanac koji je vodio do Rotimlje, magla je zavijala i puzala padinama iznad obližnjih naselja. Silazimo niz strmu padinu. Čvrsto zategnute kočnice, od brojnih kola, škripale su od užasa. Ponekad se javio ohrabrujući glas vozača u ovom paklenom neskladu, a s vremenom se virtuožno pucketanje biča iz Andréove prednje kočije pomiješalo s metežom.

Sjedio sam u srednjem vagonu pored dragomana koji je govorio, a koji mi nije mogao ispričati započetu priču, zbog velike buke i škripanja točkova, a njegov prikriveni bijes potpaljivala je škripa kočnica na točkovima sve do sedmog Muhamedovog neba.

Upravo smo bili na drugom zavoju serpentine, otprilike na pola puta niz padinu, kad smo začuli glasnu tutnjavu s vrha kolone. Brzo iskačem s kola i sklanjam se u stranu. Andréova kola, ispod nas na posljednjoj padini serpentine, projurila su cestom. U tom je trenutku udario prednjim točkom u izbočeni zaštitni kamen na rubu ceste, zanjihao se i otkotrljao se u stranu. André je, u luku preletjevši iznad glava konja, izgledao poput ogromne lopte u polumraku dok nije udario u obronke.

Ubrzo su nam došle do ušiju psovke i vriska ostalih vozača, koji su se morali iznenada zaustaviti dok su sanduci iz Andréovih kola letjeli po cijeloj cesti. Dragoman je u međuvremenu požurio, opsovao i zaprijetio Andréu, koji je nepažljivo stezao kočnice, indirektno uzrokujući njihovo puknuće. Krivac se izvukao ispod padine, gdje se i sam kotrljao poput lopte, osjećajući samo dobro razbijeno koljeno, vragolasto gledajući u krš od svog vagona. Srećom, konji se nisu ozlijedili, a i teret se sastojao od jeftine robe. Samo se nasmijao Perinim prijateljama. I doista, pomirili su se iste večeri.

Zajedničkim naporima stavili smo sanduke na kola, potom smo se bez problema i u rastućoj tami spustili i stigli do Bune.

Gostionica za našu grupu, ispred koje se zaustavio dragoman, donedavno jedina na Buni, sada je dobila konkurenciju, „*Hotel zum neuen Oesterreich*“ (Hotel u novoj Austriji). On ima bolju klasu mušterija, koja dolazi s mora ili iz unutrašnjosti Hercegovine ili iz Mostara. Te večeri, iz poštovanja prema dragomanu, morao sam biti gost u staroj gostionici, koju je savladao nadmoćniji protivnik, jer je on navikao da ide tamo.

U prostranoj dnevnoj sobi gostionice, zapravo goleme kolibe od dasaka ispred mosta, koji smo odmah posjetili, dolaskom kola započeo je veseo život. Za stolovima sjede gosti različitih nacionalnosti. Koga sustigne noć prije nego što je došao do Mostara, prenoćit će na Buni i biti gost Lazara Lazarevića s kojim je, prema vlastitom priznanju, sam Jovanović proveo dan prije osvajanja Mostara 1878. godine.

Nad ognjištem se ljulja kotao s janjetinom, oko kojeg treperi stara majka s ogromnom kutlačom, a iza golemog pulta, gazda zamršene, debele crne brade, toči vino za nestrpljive goste.

Dio vojne pratnje koji je pratio vagone s tovarom municije do vojnog štaba u Mostaru, za koji više nije bilo mjesta u barakama lokalnog garnizona, također je pogođao ovdje na noćni odmor. Međutim, kako se možete opustiti i zaspati u sobi sa tako strašnom mješavinom zvukova kao što su škripanje gusala i promuklo pjevanje usamljenog guslara, tutnjava mandoline za drugim stolom, vrijeđanja i psovke, i lupanje kockica, sa kojima su strastveni Vlasi igrali za drugim stolom.

Bilo je kasno u noći kad me stražar pustio kroz mala vrata u dvorište kasarne, nekadašnje ljetne vile posljednjeg hercegovačkog vezira, gdje sam otišao spavati. I stvarno, prema ostacima koje pružaju rezbareni stropovi i ukrasi od gipsa, fino obloženi stropovi i zidovi odaja, kao i lijepo oslikani hodnici, prema vrtu, koji su sada u jadnom stanju, vjerojatno je ljetna rezidencija Ali-paše Rizvanbegovića briljirala i izvana i iznutra prekrasnim izgledom, poput konaka istočnih plemića. A u dvoranama u kojima su prije pola vijeka živjele bule i djeca, sada je siromašni sin siromašnog Slovaka sagnuo utrnutu glavu do slamnate prostirke sanjajući majku koja se molila za njegov život u kolibici negdje pod Tatrama. Za to vrijeme, bila je na Buni četa jedne pukovnije, koja se dopunjuje iz Slovačke.

Najudaljeniji rub sunca već je izlazio između zagrljaja i pukotina sive Raške gore i vječnih snijegova Veleža dok sam hodao starim mostom preko Bune. Ovaj most je napravljen od kamena i ima devet lukova. Lokalne tradicije i istorijske uspomene, smještaju izgradnju u rimsko doba, za vrijeme vladavine Trajana. Sa šumovitih obala Dalmacije, Rimljani su vjerojatno prošli ovu prirodnu prepreku, rijeku Narentu, do srca Hercegovine.

Ispred hotela „U novoj Austriji“, iza mosta, grupa od nekoliko Vlaha, uz glasan razgovor, sjedi na klimavim kolima iz praistorije; kojimau su se sada pridružile i dvije crnooke ljepotice iz zemlje limuna i naranči. Uz veseo razgovor i glasan smijeh, zbijaju se na kolima i na kraju, obavijeni oblakom prašine, odlaze k Mostaru.

Kažu da su to arhitekti iz Italije, rekao mi je podrumar za doručkom, koji je obučen u obavezan frak, koji je pokrpan i na rubovima iskrzan. Unajmljeni su za izgradnju zgrada u Mostaru. Na okupiranom području su uglavnom talijanski poduzetnici, inženjeri, arhitekti itd. Umjetnici i majstori jedan po jedan dolaze. Gotovo svi javni radovi su u rukama tih ljudi. Cijele horde Brebíraca, kao i odgovarajući alati za zidanje i stolariju, uvijek prate takve poduzetnike. Svako od sličnih graditelja može sa sobom povesti, prema zaključenom ugovoru, jeftiniju radnu snagu od domaćih radnika, koji su trenutno neuki.

Nakon doručka, uspeo sam se s blokom za crtanje na uzvisinu, kako bih napravio svoju kolekciju skica hercegovačkih krajolika.

Rijeka Buna, koja je dala ime naselju raširenom na brijegovima obje njene obale, izvire poput moćnog potoka iz ponora blizu Blagaja, oko 2 sata hoda od Mostara, povezujući se s Neretvom nakon otprilike 3 sata hoda. Donji tok vijuga vrlo plodnim krajolikom, prekrivenim plodnim nanosima zemlje, gdje uspijevaju južno voće i žitarice. Tako kukuruzno polje, koje je blizu vile bivšeg vezira, zbog bujnosti i izvanrednog rasta, gotovo nalikuje na malu šumu. Obale oko Bune prekrivene su bogatim vinogradima, također s izvanrednim usjevima. Ogromne dinje i tikve osmjehuju se u velikom broju iz obližnjih uvala, a šipak se crveni u zelenom omotaču od grmlja oko siromašnih koliba hrišćanske raje.

Silazeći do sela, okrećem prema starom mostu, da vidim bivšu ljetnu rezidenciju Ali-pašinu. Nekoliko koraka preda mnom, stasita žena, u upečatljivom kostimu naših djevojčica iz Plzena, na glavi nosi košaru punu dinja, grožđa, smokava i povrća, između kojih se tu i tamo pojavi krilo peradi.

Zaprepašteno gledam kostim i žurim naprijed, željan saznati je li mi slučajnost zaista donijela, u dalekoj Hercegovini, sunarodnjaku od Radbuze hladne. I zaista nisam pogriješio u iščekivanju. Prava žena iz Plzena, vjerna govoru i kostimu svog kraja, zahvalila mi je veselim osmijehom na pozdrav na njenom maternjem jeziku. Njena prošlost je sasvim uobičajena. U Hercegovinu je došla prije dvije godine da vidi svog izabranika, koji je ovdje služio vojni rok, i po savjetu njegovih pretpostavljenih otvorila je krojačku radionicu u Mostaru. Vjenčali su se i kaže da im dobro ide. Međutim, nije poricala svoju želju za domom, a tokom razgovora, plačne oči su to posvjedočile. Budući da su povrće i perad u Mostaru relativno skupi, draga gospođa majstorica putuje dva puta sedmično na Bunu stazom, gdje po nižoj cijeni kupuje jaja, perad i povrće po potrebi.

Lijevo od mosta, visoke bjelkaste zgrade nekadašnje ljetne rezidencije Ali-pašine, s okolnim slikovitim gospodarskim zgradama tvore šarmantnu skupinu, koju dopunjava siva pozadina stijena, koje se izdižu na veliku visinu iza Neretve. Najljepše je bilo napravljeno istočno lijevo krilo vile, koje je, prema njenim dimenzijama, gdje su živjele bule i ropkinje. Prema sačuvanom rasporedu, srednja zgrada vjerovatno je služila kao stan samom Paši, jer je stražnji dio izravno povezan s vrtom.

Čini se, da se prije Ali-paše cijela Buna sastojala od samo nekoliko koliba raštrkanih tu i tamo, sve dok vezir nije odabrao prelijepu lokaciju ovoga mjesta, gdje je prema legendi, zauzeo veliku parcelu između kanala Neretve i Bune, i gdje je sagradio ljetni stan s džamijom, a osnovao je i muslimansku školu. Džamija izgleda kao prekrasna slika na otvorenom, što se ovdje uzima zdravo za gotovo. Možda ova džamija više nema mujezina, jer nisam čuo, ni ujutru ni uvečer, uobičajeni poziv na molitvu. Međutim, čini se da mujezin također nema koga pozivati, jer i sama Buna ima mali broj muslimanskih stanovnika, a oni koji žive u velikim kolibama teško da bi mogli iz vlastite vreće nahraniti slugu molitvene kuće. Napuštena džamija, napuštena munara i na njenim bedemima možda će za kratko vrijeme mala sova čuti posljednju pjesmu idealne vladavine polumjeseca iznad ovih krajeva.

Na ovim mjestima Ali-paša je vrlo rado boravio, i kada su njegove sluge, kao krvožedne hijene, trčale po zemlji i donosile glave hrišćana, ovde ih je tiranin nabio na kolčeve koji su bile postavljeni oko vrta u tu svrhu. Vila je bila okružena visokim zidom s puškarnicama, tako da je po potrebi bila moguća odbrana od iznenadnog napada. Danas je malo ostalo od nekadašnjeg prekrasnog vrta, koji se protezao do rijeke Neretve iza vile; objekti se ruše, a kamenje od njih koristi se za pregradne zidove, za izradu poljskih peći itd. Tu i tamo, u zabačenim uglovima još stoje masivni čempresi, dugi prutovi mirte i grmlja rascvjetalih ruža koje se provlače duž ruševina, čini se da su posljednji svjedoci nekadašnjeg sjaja. U jednom od manjih paviljona napravljen je kavez za potrebe dva sura orla, koje je posada hranila na zadovoljstvo zatočenika. Na izlazu iz kasarne, pametni Srbin Joža Trumić, sagradio je trgovačku kolibu, kako je to već napisano nevještom rukom na zidu kolibe. On ponosno naziva pravu rupu-kantinom, ali pod lošim uslovima će vam ponuditi mnogo stvari za kupovinu. Rado će vas poslužiti vinom, šljivovicom, crnilom za cipele, ovčjim sirom, kafom, rakijom, mastikom, lubenicom po želji, voćem i grožđem.

Lijevo od Ali-pašine vile, prostire se ogromna ruševina uz travnatu površinu. Izgorjela palača koju je Ali-paša sa velikim luksuzom izgradio za svog najstarijeg sina Hafiza. Međutim, posljednje noći, kada je zgrada bila potpuno dovršena, potpuno opremljena čekajući sljedećeg gospodara, unutra je izbio požar: imajući dovoljno hrane u svom tom namještaju, tepisima i finom muslinu, ostali su samo goli zidovi. Ubrzo nakon toga, počele su ozbiljne političke zavjere koje su završile smrću Ali-paše, a uništene ruševine nezaboravni su spomenik opake prirode i vladavine krvoločnog vezira, koji je tokom svoje osamnaestgodišnje vlasti, dao ubiti više od 1500 nevinih hrišćana. Ne može se poreći da je Buna trenutno na sretnom mjestu za povoljan razvoj, čemu značajno doprinosi i nova željeznička stanica. Pogodna željeznička veza s Mostarom nema ništa manje utjecaja na procvat ovog šarmantnog mjesta, gdje inteligentni element, u trenutcima predaha od vladavine, bira Bunu kao popularno odredište za svoja izlete.

Zvijezda Hercegovine

Nema dosadnijeg putovanja od Bune do Mostara. Nije zbog toga što se oko nema na čemu odmoriti, već zato što se beskrajna cesta duž platoa, gdje vas oblaci prašine opsjedaju, ne smanjuje. Mostar je već primjetan u pomalo zelenkastom krilu planinskih divova Huma i Veleža, možete izbrojati gotovo svaku munaru, koje se kao šuma uzdižu iznad bjelkastih krovova kuća, a ipak vam se čini da stojite na jednom mjestu. Transporti mazgi i teretnih konja prolaze pored vas, kola pretiču i susreću vas; već ste puni želje za odmorom unutar mostarskih zidina, a to dugo dosadno putovanje odvlači vas u očaj. Okolina, međutim, osvježava oči; na obroncima gorskih divova guraju se uz sivi zid stijena, sela u zelenom omotaču od maslinika; vinogradi ponegdje pokrivaju velike padine.

Konačno, mali ulov ispred grada, obilazimo izgradnju novog vojnog strelišta, koje gradi vojska iz blokova vapnenca, koji se u blizini vadi i može se vrlo dobro obraditi.

Na ulazu u predgrađe Mostara dočekuju vas brojne kasarne. Mjesto boli i jadikovke, - vojna bolnica. S obje strane ceste nalazi se i vojni kamp. S desne strane kasarne podignuti su veliki voćnjaci koji, unatoč napornom radu vojske, zbog vrućina u Mostaru tokom godine, jako trpe i ne obećavaju puno u budućnosti, jer i teren za osnivanje voćnjaka nije povoljan.

Ulazimo u Mostar, koji je ujutro itekako živ. I danas je uobičajeni sedmični pazarni dan privlačio čitave gomile seljaka u „zvijezdu Hercegovine.“ Usred grada, u dubokom kanjonu, svojim zelenim valovima Neretva oštro oplakuje rastrgane obale, na kojima su gradske četvrti slikovito raširene uz lijevu obalu rijeke: Luka, Brankovac, velika Carina s vijugavim ulicama i na padinama Podveležja- Stari grad s poznatim konakom Ali-pašinim. Na desnoj se obali, Predhumlje ističe blatnjavošću, iako ne na štetu orijentalne romantike; Cernica, zbijeno izgrađena odmah uz rijeku, koketno se hvali svojom živošću i Zahumlje, odmarajući se u zelenom krilu vrtova, zadivljujuće čistih, prostranih zgrada muhamedanskih plemića i sa svojom udobnošću, kao sjedište hercegovačke provincijske aristokratije, na raspolaganju će vam biti njegoa idilična mirnoća.

Na glavnoj ulici - mostarski *Příkopech* (poslovna ulica u Pragu op.prev.), Turčin otvara svoj dućan, pere lice, ruke i noge, a zatim se nagnje tri puta prema istoku, moleći jednu od propisanih molitvi Allahu. Ulice su već snažno oživile. Vidjet ćete Orijent pomiješan sa Zapadom.

Čak se i firme s istaknutim, nametljivim natpisima raznih trgovaca-useljenika pojavljuju na glavnoj ulici, gdje je koncentrisana gotovo sva mostarska industrija i trgovina. Zapad preuzima nadmoć nad trenutnom ravnodušnošću Istoka s obzirom na luksuzne stvari i ne može se poreći da, zahvaljujući odgovarajućim zanatlijama, poprma ugodniji karakter zbog opremljenosti pojedinih domaćinstava, a time i u cjelini. Međutim, na selu, po starom običaju, poznati dunderi još uvijek lutaju regijom, koje je rastuća mala industrija već u potpunosti istisnula iz gradova Bosne i Hercegovine. Ti su dunderi bili svugdje, zapleteni u stolariju, zidanje, krovopokrivanje, bravariju, a Bog dragi zna koliko je zanata bilo skriveno u takvom tipu. Međutim, kakav je rad mogao proizvesti, očito zavisi s jedne strane od njegove svestrane, ali nesavršene umještosti; a s druge strane, da su njegovi alati za sve vrste imenovanih zanata ovisili o jednostavnom priboru - sjekirama, dlijetlima, čekićima, svrdlima, polugama itd. Na prvi pogled upoznajete prijelazno stanje, u kojem je cjelokupni društveni život u Mostaru žustro ide do svog usavršavanja prema zahtjevima civiliziranog Zapada, to je stanje u kojem se danas ističe cjelokupni vanjski karakter grada. Važnost nove željezničke pruge od Metkovića za razvoj Mostara previše je očita na svakom koraku. Konkretno, trgovina se oslobađa okova, u kojim je prije pet godina bila svezana, zbog slabe komunikacije.

Samo u jutarnjim satima lunjajte zavojitim ulicama staroga grada. Putem će vas, na svakom koraku, susresti turski plemić s prezirnim izrazom u očima i gospodskom sviješću; iza njega, međutim, ide zviždeći i noseći par cipela u ruci, bos, nasmijani obućar; na uglu ulice zaptija više na kola koja brzo prolaze; tu i tamo plave vojne odore i bucmaste kuharice s košarom u ruci; nadopunjuju ove živopisne žanrovske slike -

dostojne četkica naših mladih pejzažnih slikara - koje ulice glavnog grada Hercegovine pružaju na svakom koraku.

Međutim, čak su i mostarske tržnice zanimljive budnom promatraču zbog pejzažne posebnosti domaćeg stanovništva. To je kostim, posebno muški, djelomično zbog kroja, ali više radi boje, koja odudara od ostalih krajeva u Hercegovini. Mostarci na nogama nose papuče, listovi noga su zavijeni u crne dokoljenice, a široke šaljvare su sašivene od crne tkanine. Gunj i ječerma (prsluk, jelek - op.prev) odgovaraju kroju nošnji srednje Hercegovine, i na prvom i na drugom postoji niz sjajnih ukrasa.

Do podneva ulice su ispunjene magarcima, kolima s hranom namijenjenom vojnim skladištima i raznovrsnom robom koja se od stanice prevozi bilo do grada, bilo dalje do Konjica ili do Bosne. U zavojima uskih ulica čuje se užasna buka, gdje se okupljaju svi živi, koje je pazarni dan pozvao u glavni grad na prodaju ili na kupnju. U svakom trenutku je raskrsnica puna; kiridžija, koji uzalud lupaju palicom tegleće životinje, dernjava na hercegovačkom, vozači kola psuju na kranjskom i talijanskom jeziku - - u metežu čujete samo izraze kao što su: vrag, pasji sine, prokleti đavle, maladetto (talijanski-prokletstvo) itd. Često se topot kopita, pandura na konjima, koji u kasu prolaze ulicom; a s vremena na vrijeme zasjaju bajoneti vojnih patrola, miješa sa otegnutim pozivom mujezina sa okolnih minareta, a sve se stapa u strašnom skladu koji vjerno prikazuje orijentalni grad, koji stoji na rubu civilizacije i nije u stanju izdržati tako velik zalogaj, kao što je ovaj iznenadni prevrat.

Od okupacije, veličina Mostara počela je znatno rasti, posebno na glavnoj ulici, gdje se stare barake ruše i zamjenjuju urednim novim kućama, zatim oko Konaka, da ne spominjem, međutim, čisto vojne zgrade, koje kao da rastu iz vode na južnoj i sjevernoj strani grada.

Mostar ima znatan broj džamija. Poznato je da na Istoku vlada običaj, da kada neka bogata muhamedanska porodica izgradi bogomolju, da ona nosi ime po osnivaču. Najljepša mostarska džamija je na Carini. Izgradio ju je Ali-paša Rizvanbegović i pokazuje znatan stepen arhitektonske spretnosti i slikarskog umijeća (ovdje pisac pravi grešku, vjerovatno je pisac mislio na Karađozbegovu džamiju-op.prev.). Posebno je glava (šerefa - op.prev.) munare ukrašena prekrasnim ukrasima. Trijem ispred same molitvene sobe ispunjen je ukusnim slikama nježnih i skladnih boja. Njena zgrada je slična zgradi na Buni, iako je prilično veća, ali obje svjedoče o umjetnosti istog majstora. Jedini što smeta njenom lijepom arhitektonskom dizajnu je što je izgrađena u uskoj, prljavoj uličici.

Od džamije, idući ovim vijugavim sokakom dolazimo do obale Neretve, gdje se otvara najzanimljiviji pogled na ponos hercegovačke zvijezde. Pred nama se ponosno uzdiže visoki luk Starog mosta preko Neretve, kojim se još uvijek hoda i prelazi. Straža s obje strane je čuvala ulaz i izlaz, i bio je dugo vremena jedini spoj mostarskih polovica, sve dok nije izgrađen novi most, nešto više uzvodno, koji spaja Cernicu i Carinu.

Dio grada na desnoj obali rijeke, posebno dijelovi koji se prostiru oko sjeverne strane Huma, mogli bi se boriti u pogledu osobenosti romantičnih kutaka s mnogim

poznatim mjestima na talijanskom ili njemačkom tlu, o kojima razni pisci s oduševljenjem pišu u *Bedeckeru*. Ovdje počivaju stari oronuli mlinovi, iz čijih korita niz kaskade pada niz potoka, koji kroz glatko kamenje kopaju jaruge u dubinu, sve do korita Neretve. Ponegdje su preko ovih jaruga položeni mostovi s orijentalnom nečistoćom i nepažnjom, obrasli mahovinom i oštećeni. Na zavoju sokaka sjede razne, ali uočljive vrste orijentalnih prodavača voća, ispred kojih kupce privlače hrpe dinja i košare grožđa.

Iza sve ove prljavštine, u romantičnom orijentalnom velu obavijenom, ondje u podnožju Huma, gdje gradska vreva prestaje, u bujnom zagrljaju vrtova, kao u zelenoj halji od trave, stoje ljetne rezidencije bogatijih turskih plemića, bilo izvana, bilo mostarskih starosjedilaca.

U bliskom zagrljaju gorskih divova, Mostar se budio iz jutarnjeg sna. Nad sivim rubovima Velež planine, kraljica dana je izbacila svoje zlatne rubove i blistavim zrakama, koje je iznenada slala nad gradom, prenosila jutarnji pozdrav. Desno se uzdiže do oblaka veličanstveni Velež, s čije strane se kotrljaju čuperci rumene maglice, u lijevoj stjenoviti Hum, a u pozadini, kao u snu su postavljene snježne teme Raške gore, i još uvijek u svome krilu maze ovu „zvijezdu hercegovačkih gradova.“ Iz mnogih bijelih kuća, nepravilno skupljenim u Zahumlju, uzdižu se snježnobijele kule minareta u oblačno i plavo nebo, a u tihom ozračju iznad njih drhti mujezinov jutarnji pozdrav svemogućem Allahu pri izlasku sunca. Sve leži u tako bujnom pokrovu smokava, palmi i bršljana, u živom spletu uz vijugave zidove - u čijim granama se razbija zlatna poplava pobjedničkih zraka izlazećeg sunca - da se oko ne može zasititi tim sočnim dojmom orijentalnog zelenila, koji je povezan sa neizrecivim šarmom ovih prirodnih zraka. Nenadano, izroniti će vam iz misli mnoge epizode čarobnih bajki s Istoka iz „Hiljadu i jedne noći“, koje se odvijaju na obalama dalekog Tigra i Eufrata.

Vrući dan je prošao. Kako hladnoća raste, izlazim na ulicu, koje slikovito oživljavaju. Vijugavim ulicama našao sam se na obali Neretve, iza mosta u Cernici. Sjedim na izbočenom kamenu na terasi obronka, koji se uzdiže iznad Neretve, i pripaljujem cigaretu. Nekoliko koraka od mene sjedi iza hrpe dinja, raširenih na pokrivaču, preplanuli mladac, ležerno odjeven, prodaje dinje i sitno voće u pletenoj korpi.

Oči tamnoputog dječaka, s potajnom zavišću, gledaju motanje cigarete. Dobro znam zašto! Vrijeme je za još jedan duhan, a u starosjedioca nema ni prstohvata starog duhana. S neopreznom zlobom namjerno izdahnem mirisne kolutove dima ispred sebe, tvoreći oblak oko dječakove glave. S rastućim osjećajem stida, očito uživa u oblaku, a po mreškanju mišića lica, vidi se da se bori sa užitkom i ponosnim osjećajem suzdržanosti. Ponekad pogledam most, gdje svjetla na prilazu počinju svijetliti. U Mostaru pada sumrak, a s njim se ulice pune simpatičnim šetačima. Dan se brzo pretvorio u večer.

Dječak je ustao od dinja i naslonio se na zid u mojoj blizini, oči su mu se nehotice odmarale na papirićima za motanje, a nosnice su usisavale hladan dim koji se slobodno vije u tom smjeru. Istodobno, iz krivudave, uske uličice nasuprot Carine izlazi djevojka sa šarenim dimijama i plavkastom košuljom, a male noge, obuvane u nanule, pažljivo

se spuštaju pješačkom stazom niz strmu padinu do rijeke. U rukama nosi glomazne ibrike, velike limene vrčeve za vodu. Međutim, iza nje se ubrzo pojavljuju i druga, i treća i s druge obale, i ubrzo brojni muslimanski dječaci, žene i sluge idu iz raznih smjerova do rijeke. Čak i oko mene, djevojke s ibricima ili glasna bitanga, poskakujući s burilom na ramenima, nestaju niz stazu užurbanim hodom.

Raskošna slika sada se otvara oku promatrača. Cijelom dužinom Narente, s obje strane, koliko se može vidjeti u gradu, spušta se raznolika mješavina djevojaka, žena, mladića, djece, starijih osoba, čitave grupe se spuštaju dolje. Bučan smijeh ili psovke mnogih ovih skupina, slikovito se spajaju sa šumom valova odozdo.

Iz susjednih kuća se u različitim tonovima čuju lupetavi zvukovi. Gdje god ga vidite, koluturovima spuštaju posude na rijeku. Limena posuda, pričvršćena je jednim uhom na žici, koja je učvršćena u rijeci na posebnom stubu, a druga je čuva u svom toku; posuda se prebacuje duž žice do rijeke, odakle se puni - onda se pažljivo poteže prema gore. Na taj način sve kuće, prema obalama, dobivaju potrebnu vodu za pranje iz Neretve, jer zbog propisa Kur'ana, koji zahtijevaju pranje prije svake molitve, voda u domaćinstvima muhamedanaca je obaveza.

Iznad grada se razliježe strašni vapaj s visine - to je akšam - večernja himna mujezina Allahu. S visokih munara stapa se dugačko „*la illahé ----- Resulullah*” - a drhtavi zvučni val plovi u najudaljenije kutke Mostara.

Zasićen pogledom na živu sliku uz korito, okrećem se dječaku. „Daj mi jednu karpuzu”, kažem preplanulom prodavaču, koji bezbrižno preuređuje svoju trgovinu, sigurno se sprema za odlazak.

„Hoću, hoću, gospodine”, brzo odgovara ovaj i uslužno bira s hrpe i dodaje mi lijepu, pjegavu lubenicu s hvalisavim priznanjem, „da je ova karpuz najbolja.” Plaćam, ali dječak se nekako meškolji. Mislim da nešto smišlja. „Molim Tebe, gospodine - za malo duhana za španjulet (ručno motana cigareta)”, oklijevajući tihim glasom, napokon kaže, bojeći se da ću otići.

Dajem dječaku kutijicu. Onda je smotao papirić, zapalio je s očitim užitkom i s velikim zadovoljstvom se naslonio na zid. Njegove crne, preplanule noge virile su iz poderanih pantalona, prekrižene u osjećaju gurmanskog uživanja. Gornji dio tijela bio je nepotpuno odjeven u zakrpani gunjac, a na glavi mu je zapušteni fes upitne boje, prekrivao bujne uvojke koji su nepravilno padali oko glave. Njegovo crno oko, sa svakim izdahom dima, vidljivo bi zasjalo od zadovoljstva. Samo mu je prodaja trebala da dođe do željene poslastice. Čak je i njegov pogled isticao, taj stečeni i zanimljivi samodopadni ponos, ta opuštena zamišljenost, koji je u slučaju Južnih Slavena, već u kolijevci određena muškarcu. Kakav je to ponos, koji i u krpama ne gubi svoj graničarski temelj.

Zatim se skroz smračilo. Vraćam se u unutrašnjost grada preko mosta, na kojem je, od zalaska sunca, postavljena straža s obje strane. S ugla kule mosta, bijelo-prikrivena figura odvaja se od sivog zida i spotiče se prema naprijed. Rukom drži uzicu psa, koji je vodi. Vjerojatno slijepa prosjakinja muhamedanka. Kako se vremena mijenjaju!

Krenem prema živahnim ulicama Staroga grada. Odjednom se oko mene oglasi melodično zveckanje lanaca. Osvrćem se. Skupina zatvorenika, po dvojica okovana, na svojim ramenima, u burilima, nose vodu iz Neretve. Kraj njih korača straža s blistavim bajonetima. Povorka na trenutak nestaje u sporednoj ulici, a samo se stravični zvuk lanaca pronosi ulicom - sve dok napokon ne nestane u daljini.

Ponovo sam stigao do mostarskog korza. Sam koračam sve gušćim mrakom, tamo po glavnoj ulici. Usput susrećem jata užurbanih muhamedanaca, koji se vraćaju kući s večernje molitve. Mnogi od njih nose dinje u naručju, a usta već puna okusa kreću se sladostrasnim tempom, a drugi s užitkom puše iz čibuka. Svi imaju neku vrstu nestrpljive žurbe, koja kao da dolazi iz roditeljskog srca.

Ovo je zadnji dan prije godišnjih praznika Ramazana i Bajrama, koje muhamedanac posti danju prema propisima Kur'ana, ali zato ima noćne gozbe i mrs.

Proslava Ramazana i Bajrama, ne događa se u isto vrijeme svake godine, jer je muhamedanska godina duga samo 354 dana. Dane provode u skladu s vjerskim propisima i s najvećom suzdržanošću moraju se čuvati od sve hrane i pića. Posebno religiozni ljudi suzdržavaju se i od užitka pušenja. Čim sunce padne iza horizonta, oni se prepuštaju gozbama, prave zajednička druženja, gdje provedu cijelu noć u veselju. Ova živost traje do jutra, a onda cijeli dan provodi u lijenčarenju i spavanju, u kojima je, međutim, post lakše preživjeti. Posljednja tri dana Ramazana su blagdan i zovu se Ramazan-bajram. Tih se dana ne drži post, a u spomen na Abrahamovu žrtvu ubija se bezbroj janjadi, oblači se najljepša odjeća i posjećuju dragi prijatelji.

Kur'an uopšte ne propisuje mnogo praznika. Osim ova dva godišnja praznika, ima još sedam tzv. svetih noći za proslavljanje, osobito noć prorokova rođendana. Čak se i sedmični sveti dan, tj. petak, ne shvata tako strogo zbog posla i odmora. Zaista je zagušljivo u tim uskim ulicama čak i nakon zalaska sunca. Žurim se prema južnom kampu kasarne, gdje prostrana ravnica Bune svojim vjetrom puše ugodniji pozdrav s planina; dok se u gradu u krivudavim ulicama, omorinom prezasićeni zrak i dalje drži do kasno u noć.

Oko munara svijetle lampice. Kako šarmantno izgledaju mnoge kupole! Većernji oblak već je pao nad gradom, samo su se munare zalijepile za nebesa, uske, poput uzdignutih prstiju, a na vrhu, oko svakog trijema (šerefef), svjetiljke svijetle poput blistave krune, omotane mnogo puta svjetlucavom, raznobojnom svjetlošću. Prema broju lampica također se može prosuditi naklonost vjernika prema ovoj ili onoj džamiji. Paljenje lampica u noći uoči Ramazana i Bajrama, kao i sedamdeset dana kasnije uoči Kurban-bajrama, zatim u noći uoči proslave Poslanikovog rođendana, jedna je od glavnih vjerskih dužnosti muhamedanaca. Naročito se porodične džamije, bogatih muhamedanskih plemića, ističu u prekrasnom ukrašavanju minareta lampama raznih boja i veličina.

Sjedim na krajnjoj granici predgrađa Brankovca i otvorenog prostora, okrenut prema ležećim, nepomičnim, srušenim spomenicima, koji vire iz ruševina muhamedanskog groblja, koje okružuje staru džamiju, na periferiji grada.

Prodoran, dugačak poziv mujezina s visoke munare po cijelom gradu najavljuje drugi sat nakon zalaska sunca, naime „jaciju“, posljednju, petu dnevnu molitvu.

Oduševljeno sam se prepustio užitku, koji mi je pružalo ugodno zahlađenje oko mene. Čitavo groblje, obraslo drvećem i grmljem, nalikovalo je na zeleni voćnjak, usprkos bezbrojnim spomenicima. Čudan glas koji se začuo iz džamije trgnuo me iz razmišljanja. Zakratko prigušen, pa zakratko uzvišen, onaj fanatični, strašnim zvuk Allahovih robova, koji tako neobično zadivi stranog slušaoca.

Zakoračio sam bliže. Džamija, sva nakrivljena, bila je u zabrinjavajućem stanju. Njeni ispucani zidovi bili su poduprti gredama, kako bi tu polu-ruševinu, neko vrijeme držali nad zemljom. Vjerna slika umiruće moći polumjeseca!

Ulaz u džamiju bio je sa sjeverozapada, tako da su vjernici za vrijeme molitve mogli biti okrenuti prema istoku, tj. prema Meki. Nisam želio ući unutra, kako zbog kasnih doba, tako i zato što muslimani ne vole vidjeti nevjernika kako ulazi u njihovo svetište. Zbog toga, kad sam se približio zatvorenom prozoru, zavirio sam u sobu za molitvu. Unutrašnjost je u potpunosti odgovarala njenoj vanjštini. Blagi sjaj dviju svjetiljki osvjetljavao je prostor između četiri zida, čija je fasada, tek tu i tamo pomalo sačuvana, a koje je prije mnogo ljeta, nečija nespretna ruka ukrasila ornamentima u boji, koji su sada potpuno izbljediti. Drvenu propovjedaonicu podupirao je stub, a stepenice su srušene. Rupa u zidu, napravljena možda urušavanjem dijela munare, nehajno je obložena daskama, koje su nekada služile za galeriju, od koje su ostala samo četiri potporna stuba. Pod je ponegdje bio uništen, tu i tamo istrgnute su kamene pločice - i, kao da se podsmjehuju, bio je prekriven trakama od starih ćilima, ne pokrivajući, već sramotivši golotinju muhamedanskog svetišta.

Na ovim trakama i na golom kamenju, i dalje je sjedilo, na prekriženim bosim nogama, mnoštvo starih muhamedanaca. Između njih, u sredini svetišta, ispred kamena koji je predstavljao grobnicu poslanika, stajao je nagnuti lik starog imama prekriženih ruku. Njegove izbuljene oči, plamteći fanatičnom vatrom, kao da su uperene u svemir.

Vjerski obredi muhamedanaca, odlikuju se izvanrednom jednostavnošću, zajedno s uzornom poniznošću vjernika. Glavne dogme muhamedanskog učenja sadržane su; u vjerovanje u Boga, njegove anđele, svetom spisu, koji uključuje psalme, Evanđelja i Kur'an, koji je božanskog podrijetla te u proroke (Mojsije, Isus i Muhamed, koji je posljednji u nizu), vjerovanje u ustajanje iz mrtvih, posljednji sud, raj i pakao. To je vidljivo u izvatku Muhameda iz učenja Mojsija i Isusa Krista.

Ova džamija je vjerovatno služila kao molitveno mjesto za starije muhamedance, od kojih je skoro svaki drugi, nosio hvalisavu Hadž značku na turbanu, odnosno komad zelene boje, kako bi dokazao da je nosilac posjetio sveta mjesta na grobu proroka.

Iznenada su iz usta imama počela da teku recitacije iz svetih spisa, ali samo na arapskom kao svetom jeziku Kur'ana, kreštavim glasom, protkanim brzim naklonom prema Istoku. Džemat vjernika je pažljivo slušao, možda ni ne shvaćajući hodžinu

propovijed. Povremeno su neki od njih odgovarali zajedničkim odgovorom i stegnuvši ruke na grudima, pobožno se klanjali.

Neko vrijeme, naravno, uživao sam u ovom čudnom načinu obožavanja, ali ubrzo mi je dojadilo to jednolično izgovaranje, bez ikakvog privlačnog izraza i gledajući skupinu gotovo živih leševa, koja je ovdje sjedila bez pokreta oko samodopadnog propovjednika.

Okrećući korake nazad u grad, otišao sam u prvu bolju kafani, odakle je dolazio glas mandoline, a čije su se prostorije počele brzo puniti muhamedanskom omladinom, koji noć prije ovogodišnjeg praznika provode u uživanju i veselju, što je u više moguće u skladu s pravilima Kur'ana.

Ako želite uroniti svoj um prilikom posjeta „hercegovačkoj zvijezdi“, kako lokalac voli Mostar nazivati, u daleke dane njegove prošlosti, posjetite najzanimljiviji spomenik arhitekture cijele Hercegovine, pravi dragulj antičke arhitekture, naime stari most, od kojeg je, prema mnogim historičarima, i ime grada nastalo. Sigurno je da je rimski utjecaj sezao duboko u ove dijelove na jugu antičke Ilirije, a ovaj klanac moćnih planina Veleža, Huma i u pozadini Raške gore, vidio se kao izvrsna podrška u ratnim pohodima, oaza dobrodošlice za umorne hodočasnike na trgovačkim putovima. Stoga su naselje *Mandentium* ili *Matrix* ovdje osnovali Rimljani u davnoj antici. I danas, ostaci stare ceste koja vodi od Han-Pijeska, do Bivoljeg brda i Počitelja; pričaju istoriju o sebi, kao o drevnom rimskom naslijeđu. Tako su i posljednjih godina mnoga arheološka istraživanja, koja su se često izvodila, posebno na ravnici između Bune i Mostara, potvrdila pretpostavke srpskih historičara koji jednoglasno tvrde da su te krajolike Rimljani obilno naseljavali u prvim vijekovima nakon Krista.

Najviše nas impresionira drevna gradnja mosta cara Trajana, prema mnogim historičarima, sagradio ga je car Hadrijan, koji se nadvija nad klisuram obliku moćnog luka, na čijem se dnu Neretva uzdiže u zelenim valovima. Dužina njegovog raspona je veća od 34 metra, a visina iznad rijeke 27 metara. Temelji ove vrijedne građevine postavljeni su istodobno s mostom na Buni, iako se može prosuditi da je od veze - od Mostara preko Starog mosta do Ljubuškog, pa prema Jadranskom moru; stariji most preko Bune do Metkovića, pa do Splita. Temelji lukova leže u zidovima kula mosta, s obje strane Neretve, čiji tok uzalud vijekovima pravi ožiljke na kamenom koritu u dubini.

Tokom divlje zbrke, koja se dogodila na nacionalnoj šahovskoj ploči u Evropi tokom migracije naroda, *Mandertium* je pometen s lica zemlje, a samo je kameni luk, uspinjući se nad Neretvom, širio uspomenu na svjetsku vlast Rima. Mnogo vijekova Mostar je bio samo selo, samo je pod vojvodom Stjepanom Vukčićem opasano zidinama, utvrđujući tako ključ ulaza u Srednju Hercegovinu iz šumovitih bosanskih dolina. Pod ovim snažnim vladarom regije *Chlum*, Mostar je umjetno naseljen, jer su stanovnici tamo, prema legendi, također prisilno dovedeni, a zatim je naselje uzdignuto u glavni grad vojvodstva sv. Save.

Nakon pada Hercegovine u vlast polumjeseca, grad se polako dizao, jer su hercegovački plemići, mrzeći mostarske paše, zanemarivali glavni grad Sandžaka. U

XVI vijeku su ga dva puta osvojili venecijanski plaćenici, ali su ga uvijek napuštali. Venecijanskoj trgovačkoj politici, nikada nije bilo stalo da oslobodi porobljeni hercegovački narod iz turskog jarma, već su samo u svojim planovima imali, da uz pomoć sposobnog južnoslavenskog oružja, postigne najveći mogući uspjeh u svom trgovačkom poslu. Ohrabreni varljivim obećanjima u ružičastim snovima nade, ljudi su uzeli oružje ili su unajmljeni da ubijaju radi materijalne dobiti „kraljice Jadrana“ i zbog prolazne slave lava sv. Marka, u pravilu su ga, nakon sklapanja mira, saveznici su ga ostavljali da vapi u novim, užasnijim okovima ropstva i da žali zbog lažnih obećanja pohlepni suvjernika. Najveći procvat, Mostar je doživio za vrijeme vezirstva slavnog Alije Rizvanbegovića. Vezir je za svoju udobnost i za svoju sigurnost sagradio veliki konak, malu tvrđavu, smještenu u podnožju Podveležja, uzdignutu nad gradom. Čitav način njegove gradnje je od nekoliko velikih dijelova, i sastoji se od nekoliko dvorišta, na kojima je pokrajinska vlada sada postavila veliki broj zgrada administrativnog ureda. Čitav službeni aparat za Hercegovinu ponovno je prebačen u konak. Gdje god pogledamo, još uvijek postoje neki njegovi strašni tragovi, međutim, mnogi također daju priznanje djelima poznatog Ali-paše.

Istorija čitavih gradskih četvrti povezana je s biografijom ovog čovjeka. Prema sjećanjima mostarskog svećenika Čokorila, imao je hrastove točkove, koji su postavljeni oko tvrđavskih zidova na Konaku, a koje je „ukrasio“ hrišćanskim glavama. Tih točkova je bilo oko 150, a za njih se pričalo da su uvijek bili „ukrašeni“, tokom čitave vladavine ovog čovjeka. Za cijenjenu hrišćansku glavu, davao je svojim plemićima izvrsne nagrade, do 20 dukata. Bacao je lubanje na ulice Mostara, na zadovoljstvo muslimanske rulje. A sve se to dogodilo u prvoj polovici devetnaestog vijeka, na samom pragu tzv. obrazovane Evrope! Međutim, istorija nas na svojim primjerima nepogrešivo uči, da čak i vrijeme najveće slave i blistavog uspjeha biva odjednom završeno. Tiranin, koji je brzo došao do vrhunaca moći, preokretom Padišahove naklonosti, pao je u prašinu prezira, bio zbačen, zatvoren i ismijan od rulje koja je prije toga puzala pred njim, i na prašnjavom magarcu preko mosta odveden i podmuklo ubijen u zemlji bosanskoj.

Došlo je novo vrijeme. U očajničkom otporu, ljudi, vođeni stalnim ugnjetavanjem, uzeli su oružje da posljednji put izvoje „slobodu zlatnu.“ I nije uzalud zazvonio handžar, a dugački džeferdari grmjeli su s planinskih visova, budeći pospanu Evropu, koji su zbog interesa uskogrudne politike, zaboravili da su hiljade sljedbenika plemenite Hristove vjere, stenjale i krvarile u kandžama čudovišta.

Kad je Austrija napokon odlučila vojno djelovati u Bosni i Hercegovini u korist hrišćana u ljeto 1878. godine, a nakon rezolucije Berlinske konferencije, podmaršal Jovanović je s austrijskim trupama prešao Neretvu 1. augusta 1878. godine, krećući brzim maršem izravno u glavni grad. Tih je dana Mostar, potpaljen od slavnog sveštenika Hadži Loje, proživio sve strahote ulične revolucije. Pobunjenici su 2. augusta zauzeli vladinu zgradu u glavnoj ulici i ubili šest istaknutih turskih uglednika, koji su napuštali sastanak na kojem je odlučeno da se Mostar preda austrijskim trupama bez otpora. Među ubijenima bili su: muteserif Rifat-beg, kadija, muftija i vojni zapovjednik. Pobunjenici su zauzeli oružarnicu, opljačkali je i oružje podijelili stanovništvu. Na hrišćansko stanovništvo vršen je pritisak da uzme oružje u odbrani

Mostara od austrijske vojske. Po savjetu duhovnih uglednika, hrišćani su prihvatili oružje - ili bi ih podivljala rulja, uistinu mogla ubiti u ovoj vladavini bijesa.

Navečer tog dana, tri bataljona nizama (regularna turska vojska) krenule su put Kleka, a dva bataljona u Nevesinje. Dana 4. augusta, prethodnica XVIII. divizije s 500 ljudi, porazila je nakon kratkog otpora, iza Ljubuškog kod sela Čitluk, snažnu hordu militantne mostarske rulje, koja je pošla u susret Austrijancima; a dva dana kasnije u 4 sata popodne Jovanović je zauzeo bez ijedne kapi krvi i bez ijedne rane, glavno hercegovačko mjesto, a uplašeno muhamedansko stanovništvo potpuno se prepustilo na milost pobjednika.

Nova vlast - novi običaji; tako su mislili oni koji su se nadali bržem preokretu svih aparata koji su zadržavali razvoj domaćeg plemena, Hristovoj vjeri vjernog, iz okova blaženog neznanja. Međutim, nakon mnogo godina nove vlasti, do sada je utjecaj sve tri konfesije u građanskim pravima međusobno toliko različit, tako da muslimani u svim granama domaće samouprave imaju takav utjecaj i moć da je zapanjujuće koliko su razmaženi u odnosu prema drugima u okupiranim zemljama!

Mostar danas broji, s vojnim garnizonom oko 25 000 stanovnika, od kojih i sada, nakon seobe muhamedanskog roda u carstvo Padišaha, i dalje ima dobre dvije trećine Allahovih sljedbenika. Hrišćani su se uvijek držali dalje od glavnih i velikih gradova, radi vlastite sigurnosti. Srbi su sada veliki faktor trgovine u Mostaru. Mnogi od njih, izdigli su se, gotovo od ulične trgovine do vrhunca bogatstva, posebno posljednjih godina.

Pozicija Mostara pruža jasan dokaz odakle dolazi najsigurniji izvor njegova novog napredka. U pozadini ga moćne planine odvajaju od prostranih područja Bosne, a otvoren je samo put do mora. Metković, Split i Dubrovnik protežu se do „hercegovačke zvijezde“ krakovima puteva, koji donose oživljavajući izvor u srce ove stjenovite zemlje. Međutim, trgovinu je osvježila dobra administracija, ali glavne uzde drži samo nekoliko ruku. Ljudi koji su i dalje vladaju kapitalom su pametni i poduzetni srpski trgovci, tu i tamo u lihvarskim kandžama Španaca (Sefarda - op.prev.), koji u tim zemljama nisu zadovoljni samo sa stopostotnom zaradom, nego često prema okolnostima traže i veći postotak dobiti od ponuđene robe.

Industrija je također malo porasla od dolaska nove vlade. Uobičajeni predmeti koji se šire zemljom, oruđe i potrepštine za domaćinstvo, itd.; svi su došli trgovačkim putevima do seoskih krajeva; domaća proizvodnja je još u pvojojima; ne postoje uzorne radionice, nema majstora koji bi profesionalno obučili domaću mladost. Razlog se traži u činjenici da politički uslovi još nisu riješeni, a neizvršena aneksija obeshrabruje poduzetne obrtnike iz naprednijih zemalja za trajno naseljavanje.

Možda je obrazovanje najmanje napredovalo, iako domaće stanovništvo žudi za tim da ustane iz žaljenja vrijednog, skoro potpunog neznanja. Ono što je provincijska vlada dosad učinila, mali je korak na velikom putu dužnosti s kojim je potrebno nastaviti na ispravnom uzdizanju ovog naroda, makar i samo u početnim stopama kulture.

U tim je zemljama razvoj obrazovanja, vijekovima bio povezan s uslovima u kojima su se razvijale vjerske dobrobiti određene klase stanovništva. Turska vlada nikada nije marila za ova plemenita prava domaćeg naroda, jer se muhamedanac držao mrtvog slova Kur'ana, i prema tome, prema njegovom mišljenju, najveće svjetske mudrosti sadržane su u spisima.

Muhamedanska škola je uvijek u neposrednoj blizini džamije na selu, a u gradovima je povezana s džamijom. Prilikom osnivanja tih škola, nema uspostavljenih nastavnih planova i programa, nadzornih ili drugih pomoćnih objekata kao u našim školama. Te se škole dijele na više i niže. Prve su smještene na selu ili u manjim gradovima u blizini molitvenih domova i nazivaju se mejtefima; druge, one više, su medrese. Bogati muhamedanci koji svoje sinove namjeravaju posvetiti javnim službama, diplomaciji itd., sinove u pravilu šalju u škole u Carigradu. Zaista je zanimljivo posjetiti takvu nižu školu, pri molitvenom domu.

Tokom jednog od posjeta glavnom gradu Hercegovine, na prolazu Mostarom, jednog sam dana zalutao zavojitim ulicama Cernice, četvrti koja je isključivo naseljena muslimanima. U zabačenoj uličici koja se lagano spuštala do rijeke Neretve, tijesno uz džamiju se zbila, muhamedanska škola koja je iz daljine, bukom najavljivala svoje prisustvo. Kroz otvorene prozore, čuo se zbor od dvadesetak dječjih glasova, raznih nijansi i tonova. Vrata su također bila potpuno otvorena, možda radi ventilacije, pa sam znatizeljno pogledao unutra, gdje je sjedilo dvadesetak malih školaraca s prekrizanim nogama na tepisima, a čije su rupe bili jasni dokazi o školskim nestašlucima.

Sa strane, leđima okrenut vratima, sjedio je učitelj, hodža koji se odlučno drži i sa štapom dugim 5 metara, kada bi učenici naglas čitali, upozoravao bi ih na pažnju. U sličnim školama, svi učenici zajedno čitaju odlomke iz Kur'ana na arapskom jeziku. Uz ovu paklenu buku svojih kolega, druga polovica učenika imala je „tihi“ posao pisanja slova, koja su najmlađi „neznalci“, učili pisati željeznom iglom na pločicama obloženim voskom, koje su položili na koljenima. Najstariji, kome je već bilo dopušteno da svoje znanje oproba bojom i perom na papiru, bio je nekakav povremeni doušnik mališana, jer su se dva manja smjestila oko većeg učenika sa svake strane i ponekad su mu davali rezultate svoga rada, da ih provjeri.

U cijeloj školskoj sobi nije bilo ničeg više, osim stepenica, na kojima je sjedio koščati hodža crvene brade s jakim, nesvjesnim izrazom gađenja zbog nepažnje i prema meni, kao nametljivom nevjerniku, i dugog štapa koji je držao u ruci i nemilosrdno lupao po glavi i leđima malog neposlušnika. Uzalud je oko tražilo po prljavim zidovima, čak i najprimitivnija nastavna sredstva. Međutim, stvarno ne lažem! U uglu je visio zakačeni stari cilindar, uobičajeni predmet kažnjavanja u lokalnim turskim školama, koji se stavlja najneukrotivijem učeniku, da bi se sramio i da bi ga drugi ismijavali.

Kad sam izašao iz školske sobe, obišao sam džamiju, oko koje se nalazi staro groblje. S druge strane molitvene kuće, u sjeni nekoliko čempresa, nalazi se velika stara cisterna. Pogledam unutra. Sve usahlo i oljušteno iznutra, ali i na dnu! Tri djevojke u razigranoj odjeći mirno drijemaju ovdje na hrpi izgriženih dinja, s čitankama ispod

glave. Vidi se da je ovakav način ili, zapravo, ne-način odlaska u školu popularan i kod muhamedanske omladine. Oni su sigurno dobri učenici i ne rade to prvi put. One mogu samo zahvaliti lijenosti hodže što još nisu uhvaćene, inače ih sljedeći dan poznati cilindar, čak i uz temeljito udaranje, vjerojatno ne bi mimoišao.

Uzimajući u obzir siromašne sadržaje, koji je hrišćanskom elementu dostupan za njegov duhovni razvoj u glavnom gradu Hercegovine, možemo hrabro reći da su obje konfesije: katolička i pravoslavna na istoj razini u smislu školskog bogatstva. Međutim, apostolska aktivnost franjevaca uspostavila je institut za katolike, dok su škole osnovane za pravoslavno stanovništvo potekle od domoljubnog zanosa bogatih srpskih trgovaca. Katolička zajednica je uz pomoć stranih pomagača sagradila urednu crkvu u gornjem dijelu grada prije 22 godine. Međutim, kako izvještaji do sada nose jasno svjedočanstva, mostarski se katolici još uvijek bore s nemilosrdnom ljubomorom od druge dvije vjere.

Kakve tužne rezultate mogu izazvati ova neprekidna trvenja i vjekovna mržnja, posebno pravoslavnog stanovništva Hercegovine prema katolicima, čiji je najbolji dokaz bio tokom blagdana Tijelova u Mostaru 1890. godine. Tog su dana pravoslavci odlučili, katolicima onemogućiti važnu i uzdižuću ceremoniju javne povorke gradom, bez obzira na sve. Prvi izvještaj o stvarnom toku pobune stiglo je iz bečkog „Vaterlanda“, a potom i iz čeških listova. Taj izvještaj je izazvao opravdano zaprepaštenje u austrijskim katoličkim zemljama, a službeni su listovi na brzinu opovrgnuli taj izvještaj, što, međutim, uopšte nisu uspjeli, usprkos nezamislivom pravdanju da je procesija izazvala neku vrstu bijesnog ogorčenja u vjerskim osjećajima muhamedanaca. Da čujemo samo dnevne češke novine od 18. jula 1890. godine. *„Malo prije početka povorke, unajmljeni izgrednici srušili su oltare i došlo je do krvave borbe između katolika i pravoslavaca, zbog čije su se nadmoći, katolici morali povući. Osim toga, u katoličkoj crkvi također je došlo do nereda, tako da je svećenstvo bilo prisiljeno sakriti se u sakristiju. Kao rezultat toga, u crkvi se također dogodila tučnjava i povorka se morala napustiti. Pet stotina pješadinaca stiglo je da uspostavi red, ali vratilo se u kasarnu, da ne bi izazvali još više bijesa.“* Tih je dana „Vaterland“ donio i zanimljiv izvještaj o sljedećem slučaju: *„Prije četrnaest dana u jednom je predgrađu Mostara ubijen katolički dječak, čiji je leš raskomadani i bačen ispred rezidencije katoličkog biskupa. Uhapšen je jedan od počinitelja, ali on ne želi otkriti svoje suučesnike.“*

Savršeno je dokazano da su se neredi odmah u početku dogodili, a čak ni posljednji izvještaj „Vaterlanda“ nije službeno opovrgnut. I sve se to dogodilo u zemlji nad kojom je katoličko carstvo postavilo svoj štit prije 12 godina.

Živjeti u Mostaru, pogotovo ako se turist namjerava prepustiti mogućoj udobnosti koju nude novi hoteli namješteni „po francuski“, prilično je skup. Međutim, obavezno vas Nijemac svugdje dočekuje pred vratima, kao da su okupirane zemlje provincije Velike Njemačke. Hrana je i dalje u pristojnom izboru i pristojnom ukusu, dalmatinska vina su relativno najjeftinija na cijelom jelovniku. Zbog toga je pivo, čak i lošije, uglavnom proizvod iz pogona Dreher, a u boljim gostionicama naše Plzensko, sve dok ne postane preskupo! Međutim, ako posjetite Mostar tokom ljeta, ne preporučujem boravak u najboljem hotelu. Ne možda zbog nesavršene opreme, ne daj Bože, već iz razloga što vas muhe, komarci i drugi sitni i još nametljiviji insekti toliko

jako muče da biste radije pobjegli iz kreveta i očajničkom beznađu skočili s prozora, dok promatrate mirne ulice ili visoke prozore nad donjim dijelom grada. Hoteli bolje vrste obično stoje na glavnoj ulici ili višim dijelovima predgrađa do Konaka.

Donedavno je postojala velika potreba za odgovarajućim privatnim stanovima, jer su se nakon okupacije doseljavali čitavi karavani službenika i njihovih porodica, kao i porodice oficira, premještenih vojnih posada. U početku nigdje nije bilo prazne kuće, a tamo gdje su bile pristojne kuće, stan se nije moglo dobiti ni pod koju cijenu. Zašto? Zato jer muhamedanac u tom pogledu nalikuje Englezu čija je kuća dvorac, ali samo za njega lično i porodicu. Muhamedanac, pogotovo imućni, ne pušta strance u svoju kuću, pogotovo inovjerce, ni za kakav novac; radije bi se iselio i ostavio kuću praznu nego da dijeli svoje prostore s drugima. Ovaj slučaj nije bio jedinstven samo u Mostaru, već i izvan njega, kada se snažno raspravljalo u pokrajinskoj vladi, da bi dužnosnici i časnici trebali biti pristojnije smješteni.

Inače, glavni grad ove stjenovite zemlje, također će biti naviknut na razne luksuze za potrebe društva. Nekoliko slastičarskih pogona s proizvodnjom sode, limunade i sladoleda već je otvorilo svoje firme, a svoje proizvode preporučuju u savršenoj kvaliteti, koji s obzirom na nepodnošljivu vrućinu koja ljeti vlada u Mostaru, već imaju dobru prodaju čak i među domaćim stanovništvom. Kaže se da haremi bogatih muhamedanaca troše znatne količine limunade i sladoleda. Zanimljiv je i način na koji pogoni dobivaju led potreban za hlađenje svojih proizvoda. Na visovima Raške gore i Veleža nad Mostarom, u skrivenim gudurama nalaze se neiscrpne naslage vječnog snijega koji su se tu kristalizirali u čvrste ledene komade. Tokom cijelog ljeta, vješti Mostarci, uglavnom iz siromašnijih slojeva stanovništva, penju se planinskim područjima svaki dan nakon ponoći, a ubrzo nakon jutra, kada grad još nije izašao ispod maglenog pokrivača, čitavo mnoštvo muškaraca i dječaka, nosi ulov noćnog puta, umotan u veliku i debelu vunenu ćebad. Cijena pravilno napunjene deke s kristaliziranim snijegom, plaća se prema količini i potrebi od 60 kr. do 1 zlota.

Mostar je cestom dostupan samo s juga i sjevera, jer zauzimanjem oba mosta, prekida se treći izlaz za Ljubuški. Stoga je vojna uprava, kako bi osigurala ključeve s obje strane grada za sve moguće i nemoguće slučajeve, a ujedno i da bi dobila značajan prostor za izgradnju vojnih stanova, uspostavila dva vojna logora ispred i iza grada, južni i sjeverni, koje je pokrila velikim brojem vojnih zgrada. Pokušaji da se u obje kasarne podignu voćnjaci, nisu uspjeli kako su željeli, uglavnom u južnom odjelu, zbog čega se može požaliti, jer bi ulaz u Mostar s morske strane, kao i cijela panorama glavnog grada Hercegovine, imala priličnu dobit.

Među običnim likovima na mostarskim ulicama naći ćete nove uniformirane pojave. Nova je to vojska; svijetloplavi kaput, široke, tamne hlače i crveni fes kod muslimanskih regruta, to je njihova propisana je oprema. Već na prvi pogled, stasiti su to ljudi! Sa savjesnom poslušnošću Caru, izvršavaju naredbe s izvanrednom tačnošću. Vojna uprava to jako hvali i puno očekuje od bosanskohercegovačkog vojnog zbora u budućnosti. Čini se da se i ta sama vojska navikla na vojnu disciplinu, ali oni još uvijek ne vole „švapske komande“ i pretpostavljam da im se još za dugo neće svidjeti.

Međutim, s pojavom novih prilika, i tamne strane pobjedničke civilizacije uvlače se u vijugave ulice Mostara. Iako su nove gostionice rasle uglavnom nakon okupacije poput gljiva, skoro u svakoj drugoj, koju obično drži pripadnik izabranog naroda, taj polusvijet je razbacao svoje štandove u velikom broju. Takve prostorije, kojih nema u velikom broju po sporednim ulicama, nego na prednjim ulicama Mostara, nažalost šire puno nemorala u mlađoj generaciji nacije koja se tek probudila u novom životu, ali i drugi sadržaji pomažu potkopavanju poznate čednosti hercegovačkih djevojaka. Samo ova jedna majušna slika, pokazala mi je grozno lice tužne stvarnosti u tom pogledu.

Polazeći iz Mostara cestom prema Metkoviću, prolazim pored ruševina stare janičarske kasarne. Ispred nas, slijeva, nova izgrađena zgrada na kojoj se veliki dvojezični natpis hvali pravom svrhom: „Tvornica duhana“, *Tabak-Fabrik*. Od jutra, čitave gomile djevojaka hrle na posao kroz otvorenu kapiju, kroz koju naša kočija slobodno prolazi. Sve mlada lica, svako puca od zdravlja, koje je snažni planinski zrak ulio u temeljita tjela kćerki ove zemlje. Međutim, iz središta radnica u uho mi padaju glasne primjedbe tako opscenog sadržaja, da sam se na putu zapitao, koliko su skliski ti putevi čežnje za modernom civilizacijom, koliko je omamljujući njen dah, koji puše halama takvih tvornica, da su osnivači možda s pravom mislili da će siromašnima možda donijeti prosperitet i bogatstvo, ali do tada moralno neiskvarenom narodu.

(Preveo: Armin Džabirov)

